

## Асаблівасці функцыянавання інтэртэкстуальнасці ў постмадэрнісцкім дыскурсе

У сучаснай культурнай прасторы выразна выяўляецца такая асаблівасць мастацкага дыскурсу, як узаемапрапанаванне тэкстаў, маркіраванае тэрмінам “інтэртэкстуальнасць”. У агульных рысах семантыку паняцця можна абзначыць як здольнасць ствараемага тэксту ўступаць у шматмерныя (сэнсавыя, кампазіцыйныя, вобразныя і г.д.) сувязі з папярэднімі тэкстамі, “рэагаваць” на іх. Шматвяковы мастацкі вопыт сведчыць: гэта ўласцівасць тэксту не ёсць прэрагатыва нашых дзён (у сучасным постмадэрнісцкім мастацтве міжтэкставыя адносіны толькі актывізаваліся, а не з’явіліся ўпершыню), яна ўласціва літаратуры і іншым відам творчай дзейнасці розных эпох, пачынаючы з Антычнасці. Варта, праўда, удакладніць, што характар міжтэкставых уключэнняў (таксама як і ўспрыняцце іх рэцыпіентам) залежыць у немалой ступені ад аб’ёму культурнай памяці пэўнай эпохі, эстэтычных прыярытэтаў соцыуму, патэнцыйных магчымасцей адрасанта і адрасата і інш.

Выступаючы неад’емным атрыбутам культурнага жыцця на працягу стагоддзяў, з’ява міжтэкставых сыходжанняў не была намінавана, не мела тэрміна і дэфініцыі да канца 1960-х гг. (распрацоўкі праблем літаратурных уплываў, традыцый і наватарства пытання не закравалі, бо тое, што будзе названа інтэртэкстуальнасцю, не ідэнтыфікавалі ні з уплывамі, ні з традыцыяй). І хоць аўтар “Гістарычнай паэтыкі” А.М. Весялоўскі, а пазней прадстаўнікі рускай “фармальнай школы” (Ю.М. Тынянаў, В.Б. Шклоўскі, Б.М. Эйхенбаўм, Б.В. Тамашэўскі, інш.) і асабліва М.М. Бахцін падрыхтавалі важкую базу для абзначэння паняцця, аднак аўтарства тэрміна “інтэртэкстуальнасць”, яго першапачатковае азначэнне і тэарэтычнае асэнсаванне звязана, як вядома, з імёнамі французскіх семіётыкаў – Ю. Крысцевай, якая прапанавала інтэртэкставую тэорыю, і Р. Барта, што падтрымаў, развіў асноватворныя ідэі сваёй вучаніцы. У выніку паняцце “інтэртэкстуальнасць” замацавалася ў навуковай свядомасці не толькі еўрапейскай, але і сусветнай гуманітарыі.

Нагадаем, што кропкай адліку тэрміна стаў даклад Ю. Крысцевай аб творчасці М.М. Бахціна, прачытаны восенню 1966 г. на семінары Р. Барта і апублікаваны ў выглядзе артыкула “Бахцін, слова, дыялог і раман” вясной 1967 г. Сімптаматычным уяўляецца сама назва артыкула: аўтар, не скрываючы піетэту перад інтэлектуальнай сілай рускага мысляра, абзначае апорныя паняцці яго дыялога-поліфанічнай канцэпцыі (“слова”, “дыялог”, а таксама “поліфанія”, “карнавалізацыя”, узаемадзеянне “свайго” і “чужога” слова, “дыялагічныя адносіны”, “меніпейная амбівалентнасць” і інш.), з нетраў якой і вырасла інтэртэкставая тэорыя. Падзяляючы, аспрэчваючы, інтэрпрэтуючы бахцінскія ідэі, Ю. Крысцева падводзіць рэцыпіента да шырокавядомай сённа фармулёўкі: “...Любы тэкст складваецца як мазаіка цытацый, любы тэкст ёсць прадукт убірання і трансфармацыі якога-небудзь іншага тэксту. Тым самым на месца паняцця

*інтэрсуб’ектыўнасці* паўстае паняцце *інтэртэкстуальнасці...*” [6, с. 429]. Як можна заўважыць, у гэтым пасыле прысутнічае палеміка з рускім вучоным, для якога *інтэрсуб’ектыўнасць* (г.зн. дыялагічны кантакт, міжасобасныя зносіны – аўтара і адрасата, аўтара і персанажаў) азначала надзвычай многа. Калі поліфанічны дыялог у М.М. Бахціна адбываецца “паміж суверэннымі суб’ектамі, якія валодаюць асобным “ядром”, што не паддаецца ні вычэрпванню, ні раскладанню”, то дыялог у Ю. Крысцевай – “паміж не прыналежнымі індывіду, безасабовымі – звышсуб’ектнымі і дасуб’ектнымі – слоўна-ідэалагічнымі інстанцыямі (тэкстамі і дыскурсамі), якія толькі “сустракаюцца” і “пераплятаюцца” ў асобных індывідах і ў сваю чаргу аказваюцца не чым іншым, як рухомымі тэкстамі...” [5, с. 15].

Генезіс канцэпцыі Ю. Крысцевай супаў па часе з выпрацоўкай філасофска-эстэтычных платформ постструктуралізму і постмадэрнізму, у чым, думаецца, адна з прычын яе актыўнага ўключэння ў навуковы дыялог. Замацаванне пазіцыі *інтэртэкстуальнасці* адбывалася ў многім дзякуючы Р. Барту, які заўсёды аказваўся ў эпіцэнтры навуковых дыскусій і па работах якога можна меркаваць аб эвалюцыі заходнееўрапейскай гуманітарнай думкі на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. Уклад Р. Барта ў развіццё *інтэртэкставай* тэорыі аказваўся настолькі значным, што менавіта яго азначэнне – квінтэсэнцыя ідэй, укладзеных у кнізе “S/Z”, артыкулах і эсе “Ад твора да тэксту”, “Тэкст (тэорыя тэксту)”, “Задавальненне ад тэксту” і інш., – лічыцца кананічным (гл.: Ильин, И. П. Постмодернизм. Словарь терминов. – М., 2001. – С. 102–103). (Сказанае ні ў якім разе не змяншае першапраходчай ролі Ю. Крысцевай.) У ліку паслядоўнікаў *інтэртэкстуальнасці* аказаліся і такія вядомыя тэарэтыкі постструктуралізму і постмадэрнізму, як Ж. Дэрыда, М. Фуко, Ж. Лакан, А.-Ж. Грэймас, Ж. Жэнет, У. Жака і інш.

Калі звярнуцца да тэарэтычных пошукаў М.М. Бахціна, то нельга не заўважыць, што ён у сваіх меркаваннях зыходзіў з вопыту папярэдняй і сучаснай яму літаратуры. Ю. Крысцева ж і яе паслядоўнікі звязаны не толькі з новым этапам у развіцці слоўнай мастацкай творчасці, але і цывілізацыі ў цэлым. З сярэдзіны мінулага стагоддзя ў сусветным мастацтве актыўна заяўляюць аб сабе постмадэрнісцкія тэндэнцыі, выкліканыя крызіснымі з’явамі ў многіх сферах чалавечай дзейнасці, у тым ліку ў філасофіі, ідэалогіі, культуры. Постмадэрнісцкаму светапогляду ўласціва *эпістэмалагічная няўпэўненасць*, г.зн. уяўленне пра свет як пра хаос, бессэнсоўны і непазнавальны, які спарадзіў адчуванне катастрофічнай вычарпанасці быцця.

Уяўляючы сабой адметную філасофска-эстэтычную сістэму, што рэпрэзентуецца як навуковымі канцэпцыямі, так і мастацкімі практыкамі, постмадэрнізм займае, так бы мовіць, свае “апазнавальныя” знакі. Пра характарыстычныя рысы постмадэрнізму ў сферы культуры вядомы даследчык рускай постмадэрнісцкай літаратуры І.С. Скарапанав піша наступнае: “Культура постмадэрнізму – гэта культура дэканструктывісцкага знакавага мадэлявання, матэрыялам для якога становіцца ўвесь культурны *інтэртэкст*. Знакавае

мадэляванне пры дапамозе сімулякраў дае магчымасць рашаць задачы, недаступныя рашэнню іншымі метадамі. Перш за ўсё гэта абагульненне агромністага аб'ёму інфармацыі, накопленай за гісторыю існавання чалавечай цывілізацыі, якая быццам спрасоўваецца ў кампактныя незамкнутыя, разгалінаваныя знакавыя ўтварэнні..." [7, с. 44–45].

Калі традыцыйна ў літаратуразнаўцаў за аснову асноў бралася такое паняцце, як *твор*, пад якім падразумывалася "мастацкае цэлае", "завершанае цэлае некаторай падзеі, некаторага імкнення, унутранага напружання і інш." [2, с. 66], то ўжо Ю. Крысцева апелюе фактычна да "слоўнага цэлага", г.зн. да тэксту. Тое, што яна гаворыць не пра тэкст, а пра інтэртэкст, сутнасці праблемы не мяняе.

Тэкст у якасці новага аб'екта літаратуразнаўчага вывучэння спецыяльна выдзяляе Р. Барт (эсэ "Ад твора да тэксту"). Размяжоўваючы абазначаныя ў загаловку эсэ паняцці, ён падкрэслівае "нярэчыўнасць", "нематэрыяльнасць" тэксту: "*Тэкст адчуваецца толькі ў працэсе работы, вытворчасці. Адсюль вынікае, што Тэкст не можа нерухама застыць (скажам, на кніжнай паліцы), ён па прыродзе сваёй павінен скрозь нешта рухацца – напрыклад, скрозь твор, скрозь шэраг твораў*" [1, с. 415]. Постмадэрнісцкі тэкст не ёсць рэальны, напісаны тэкст, гэта працэс узаемадзеяння аўтара з тэкстам, "тэатэкс" – тое, што нараджаецца цяпер і тут. Р. Барт лічыць, што ў сучасных (чытаем – постмадэрнісцкіх) тэкстах гаворыць сама мова, што ў іх няма месца тласам персанажаў і аўтара. На змену апошняму прыходзіць скрыптар (той хто піша), які паяўляецца толькі ў працэсе пісьма і знікае, калі тэкст створаны.

Дзякуючы новай культурнай эпосе адбываецца зрух, у выніку якога "семіётыка сістэмы змяняецца семіётыкай тэксту" [7, с. 15], іншымі словамі, своеасаблівы лінгвістычны пераварот у многіх сферах сучаснага жыцця, калі "ўсё стала ўяўляцца як тэкст, дыскурс, аповед: уся чалавечая культура – як сума тэкстаў, ці як культурны тэкст, г.зн. інтэртэкст, свядомасць як тэкст, бессвядомае як тэкст, "Я" як тэкст..." [4, с. 186].

Адзначаныя некаторыя характэрныя рысы постмадэрнісцкага мыслення абумовілі і само разуменне інтэртэкстуальнасці: у папярэднія перыяды яна была адным з мастацкіх спосабаў стварэння твора, у тэарэтыкаў і практыкаў постмадэрнізму стала асноўным, калі не адзіным, прычым суаднясенне аднаго тэксту з іншымі тэкстамі "становіцца не кропкавым, а агульнакампазіцыйным, архітэктанічным прынцыпам" [8, с. 31]. Прыкметна змянілася частотнасць звароту да тых ці іншых прыёмаў рэалізацыі творчых інтэнцый. Так, гісторыя сусветнай літаратуры багатая на прыклады запазычвання ў аўтараў Антычнасці, Сярэднявечча, з кніг Бібліі (творы У. Шэкспіра, І.В. Гётэ, П. Шэлі, Д. Байрана, А. Пушкіна, Ф. Дастаеўскага, М. Булгакава, М. Багдановіча, М. Танка, У. Караткевіча, Ч. Айтматава і інш.). Шырока выкарыстоўваліся такія прыёмы, як запазычанне, наследаванне, варыяцыя, перайманне, у аснове якіх ляжыць арыгінальная перапрацоўка вядомых матываў, сюжэтаў, вобразаў, кампазіцыйных асаблівасцяў твора-"донара". У сучасных пісьменнікаў, якія пазіцыянуюць сябе як

постмадэрністы, пераважаюць цытацыя, алюзія, рэмінісцэнцыя. Часцей за сваіх папярэднікаў яны звяртаюцца таксама да калажу, брыкалажу, парадзіравання. Апошняя трымаецца на татальнай іроніі, на адмаўленні створаных у працэсе шматвяковай мастацкай практыкі аксіялагічных канстант, што характэрна для постмадэрна.

Даследчыкі рускага постмадэрнізму адзначаюць у тэкстах дэкананізацыю, у аснове якой – парадзіраванне рэальных вобразаў і твораў пісьменнікаў-класікаў (А. Пушкіна, Л. Талстога, Ф. Дастаеўскага, Б. Пастарнака і інш.). Яшчэ адным аб'ектам “дэканструкцыі ва ўсходнееўрапейскіх постмадэрністаў становіцца моўны матэрыял сацыялістычнага рэалізму і стэрэатыпы калектыўнага мыслення савецкіх людзей...” [3, с. 105]. Парадзіраванне нацыянальных класікаў і іх твораў стала прывяржэтым момантам у тэкстах беларускіх постмадэрністаў, якія ў сярэдзіне 1990-х гг. заявілі аб сабе суполкай/творчым рухам “Бум-Бам-Літ”, адпаведным гэтай знарочыста прымітыўнай назве літаратурным маніфэстам і зборнікам “Тазік беларускі”. У сімвалічны “аркестр”, які ў XIX ст. пачаў ствараць Ф. Багушэвіч (зборнікі “Дудка беларуская”, “Смык беларускі”) у які на пачатку наступнага стагоддзя істотны ўклад унеслі Цётка (“Скрыпкі беларуская”), Я. Купала (“Жалейка”, “Гусяр”), Я. Колас (“Сымон-музыка”) і іншыя заснавальнікі навейшай беларускай літаратуры, прадстаўнікі сучаснай творчай генерацыі “дэлегалі” стары пакарабачаны таз здольны ўзнаўляць пад ударамі ў яго першабытныя гукі тамтама.

Варта адзначыць, што дзякуючы гэтаму прыёму ў сусветнай літаратуры з’явіліся, напрыклад, такія шэдэўры, як “Дон Кіхот” М. Сервантэса, “Гарганцюа і Пантагруэль” Ф. Рабле. У многім з парадзіравання класіцыстычных канонаў адбывалася ў XIX ст. на тэрыторыі Беларусі станаўленне нацыянальнай мастацкай традыцыі (паэмы “Эніда наывыварат”, “Тарас на Парнасе”).

За тысячагоддзі сваёй гісторыі вербальная культура, як і іншыя віды мастацтва, выпрацавала цэлы комплекс “дыялагічных адносін” “свайго” і “чужога” слова. Да тэксцэўваральных фактараў мастацкага твора адносяцца, акрамя ўжо названых, крылатыя словы і выразы, стылізацыя, вобразная аналогія, паэтычныя формулы, перыфраза, сказ, адштурхоўванне, рэпрадукцыя, паўтор, прысвячэнне, эпіграф, загаловак, пасляслоўе... Але кожны з іх уключаны ў складаны працэс міжтэкставага ўзаемадзеяння, бо ўяўляе сабой не паасобную моўную адзінку са сваёй парадыгматыкай і сінтагматыкай, а цэлы тэкст. “Чужыя” тэксты заўсёды ўтвараюць унікальную сістэму, “надзеленую” культурнай памяццю, з якой і ўступаюць у кантакт (свядомы ці неўсвядомлены) аўтар, ствараемы ім новатэкст і чытач.

Паняцце “інтэртэкстуальнасць”, якое дзякуючы Ю. Крысцевай, Р. Барту атрымала ў сярэдзіне мінулага стагоддзя “прапіску” ў навуковым дыскурсе, стала прадметам асэнсавання многіх вучоных незалежна ад іх філасофскіх і эстэтычных поглядаў. У распрацоўку тэорыі “тэкст у тэксце” важкі ўклад унеслі не толькі апалагеты постструктуралізму і постмадэрнізму, але і прыхільнікі традыцыйнага

літаратуразнаўства. На постсавецкай навуковай прасторы папулярызаванні інтэртэкстуальнасці ў многім садзейнічалі выдадзеныя ў 1990 – 2000-я гг. пераклады прац заходнееўрапейскіх тэарэтыкаў літаратуры, філосафаў, семіётыкаў, пісьменнікаў Р. Барта, Ю. Крысцевай, Ж. Дэрэды, М. Фуко, У. Эка і інш. Дзякуючы гэтым працам, дарэчы, больш сучасным, інавацыйным стаў тэрміналагічны апарат айчынных навукоўцаў: ва ўжытак увайшлі такія паняцці, як архетып, дыкурс, парадыгма, амбівалентнасць, рэпрэзентацыя, дыхатамія, канатацыя, наратыў, сінергетыка, дэканструкцыя, сімулякр, тая ж інтэртэкстуальнасць і інш. (якія, праўда, пагодзімся з М. Тычынам, пераймаюцца часам на павярхоўна-дылетанцкім узроўні).

Сённяшняя павышаная ўвага да міжтэкставага ўзаемадзеяння, якім былі маркіраваны ўсе папярэднія культурна-гістарычныя эпохі, не ў апошнюю чаргу выклікана такой літаратурна-мастацкай з’явай, як постмадэрнізм. Менавіта постмадэрнізм, аб’явіўшы песімістычны фіналісцкі прагноз развіццю культуры, замяніўшы аўтара скрыптарам, ураўняўшы “сваё” і “чужое”, “старое” і “новае”, прыняўшы за аксіёму меркаванне, што “ўжо ўсё сказана”, пачаў разглядаць інтэртэкстуальнасць як асноўны прынцып стварэння твора-тэксту.

#### Літаратура

1. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт – М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 616 с.
2. Бахтин, М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1986. – 543 с.
3. Дзенісюк, Н. В. Перадумовы станаўлення новай культурнай парадыгмы і постмадэрнісцкае яе засаенне ў беларускай літаратуры / Н. В. Дзенісюк // Сучасны літаратурны працэс: пісьменнік і жыццё : матэрыялы Рэсп. навук. канф. (Мінск, 11 маі 2006 г.) / рэдкал.: І. Г. Баўтрэль [і інш.]. – Мінск, 2006. – С. 101–106.
4. Ильин, И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1998. – 255 с.
5. Косиков, Г. К. Текст/Интертекст/Интертекстология / Г. К. Косиков // Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М., 2008. – С. 8–42.
6. Кристева, Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. – М., 2000. – С. 427–457.
7. Скоропанова, И. С. Русская постмодернистская литература: новая философия, новый язык / И. С. Скоропанова. – СПб. : Невский Простор, 2001. – Изд. 2-е, доп. – 416 с.
8. Фатеева, Н. А. Контрапункт текстуальности, или Интертекст в мире текстов / Н. А. Фатеева. – М. : Агар, 2000. – 280 с.